

För att hålla ett företag som detta i gång fordras ej blott maskiner, ugnar och råvaror. Det fordras även liksom i krig "the right man behind the gun". Som förut nämnts kom ledningen i nya händer år 1869. Skulle företaget kunna bestå och utvecklas, måste det levande materialet sovras och vårdas. Den första frågan blev då härute på landsbygden bostäder, bostäder och åter bostäder.

I den natursköna omgivningen anlades i början av 1870-talet de första arbetarbostäderna efter principen tvåfamiljshus med lägenheter på kök, ett stort och ett mindre rum samt glastäckt veranda. Omedelbart omkring varje boställe anlades köks- och fruktträdgård. Innehavet av många av dessa lägenheter har så att säga gått i arv från en generation till en annan, och trädgårdarna äro nu för det mesta välskötta anläggningar, som producera en god del av vad som fordras till familjens uppehälle av trädgårdsalster. Från samma tid härstamma en del stenhus efter prof. Isæus modell, innehållande å nedra botten lägenheter om två rum och kök och på vinden en del ensamrum.

Det visade sig dock snart att för många voro dessa byggnader för storartade, fordringarna på livet voro ej heller så stora då som nu, och dessutom behövdes bostäder för säsong-arbetare, både manliga och kvinnliga. För att lösa den frågan uppfördes åtskilliga större bostadshus, dels med enkelrum, dels med lägenheter å ett rum och kök och i allmänhet så indelade, att någon familjeförsörjare blev där bofast och hade uppsikten över ordningen. — På 80-talet uppfördes mindre stenhus efter liknande princip, innehållande en större lägenhet på rum och kök jämte några ensamrum med köksinredning. Under nästa årtionde infördes en byggnadsmodell från

Gustavsberg för 50 år sedan

Ur ett föredrag av A. S. W. Odelberg 1917 vid Industrieförbundets årsmöte har vi hämtat följande sidor med redogörelse över bostäder och sociala anordningar.

En miljö som gamla gustavsbergare upplevt och sett förändras

en bruksegendom i Gästrikland med 3 lägenheter å ett rum och kök på nedra botten och 2 på den övre. Omkring nästan alla dessa bostäder eller i deras omedelbara närhet upplätos områden för köks- och fruktträdgårdar. 1900-talet inleddes med hus av en ny typ med 2 lägenheter å två rum och kök på nedra botten och 3 lägenheter med ett rum och kök i vindsvåningen. Lägenheterna å nedra botten äro försedda med egen, verandaliknande ingång från gavlarna, varjämte det ena av rummen är mycket stort. Senare uppfördes av annan typ ett 20-tal fyrafamiljs-hus med 4 lägenheter på rum och kök, var och en med egen ingång. Samtidigt byggdes några enfamiljs-hus, dels efter förslag av arkitekt Knut Perno dels efter egen modell 1909.

År 1911 infördes en ny typ av enfamiljshus, av vilken ett 50-tal nu äro uppförda, spridda över några bergåsar, ej utefter gator, som trötta ögat, utan här och var i terrängen, varigenom även grundläggningsarbetet underlättats. Källarvåningen är i 2 avdelningar, en för mat och en för bränsle; i den senare inrymmer klosett-rummet med ventilation genom den neddragna skorstenspipan. Bottenvåningen, som ligger tämligen högt från marken, är försedd med verandaliknande ingång till förstugan. Härifrån leder dels en trappa till vinden med sin

lilla kammare, dels ingång till köket och de andra två rummen å denna botten. Köksspiselns rökkanaler uppvärma rummen där bakom genom en kakelinfattning, och synes värmen bliva tillräcklig även under stränga vintrar. Dessa hus äro även byggda med tanke på barnrika familjer. Självfallet upplättes mark för trädgård.

För bolagets förmän och tjänstemän äro diverse byggnader uppförda; de förra bo i hus, liknande de större arbetarbostäderna, men med flera rum och större trädgårdsområde. De senare bo för det mesta i ensamt liggande villor. Dessa hus uppvärmas i allmänhet med varmvatten och i köksspiseln finnes s. k. slinga för badrummet. Inom fabriksområdet finnas även bostäder i samma hus som kontor och utställningslokaler för en del högre och lägre tjänstemän, vilkas sysselsättning är av sådan art, att deras närvaro som oftast påfordras.

På grund av Gustavsbergs belägenhet ute i skärgården med karga omgivningar visade det sig tämligen snart, allt efter som befolkningen växte, att frågan om det dagliga livets nödtorft började att bliva alltmera komplicerad. Redan under första hälften av 1870-talet togs därför den till fabriksområdet gränsande gamla herrgården Farsta med Tjusvik under eget bruk, så att dess lantprodukter skul-

le gå odelat till fabriksbefolkningen och till billigaste pris. Några år härefter tillkommo en del andra närliggande smågårdar och sedermera inköptes år 1897 den gamla herrgården Lemshaga, år 1903 Skevik, 1913 Kårboda osv.

Lantbruket omfattar nu cirka 320 har öppen jord och 2,000 har skogs- och bergsmark. Centralpunkten är belägen vid Farsta, med en stor, modernt uppförd ladugård i förening med stall för både fabrik och lantbruk, oxhus, höns- gård, tröskverk, mjölkvarn osv.

Boskapsskötseln är huvudsakligen anlagd på produktionen av mjölk för fabriksbefolkningen. Mejerirörelse och kalvuppfödning kunna här ej komma i fråga, utan är allt inriktat på att hålla en högmjolkande kreatursstam. Därför tillföres regelbundet såsom ersättning nytt kreatursmaterial från marknader i mellersta Sverige, och sinkorna gå utan pardon till slakteriet. Kalvarna få dela samma öde. Dessa slakteriprodukter komma sedan fabriksbefolkningen till godo.

Till följd av den elektriska kraftens införande i fabriksdriften fanns det möjlighet att få ett billigt överskott för lantbruket och allt vad därtill hör. Elektriskt drivna mjölkningsmaskiner begagnas. Tröskverk, kak-kross samt hackelse- och gröpningsmaskinerna äro även försedda med elektrisk motor. Elektriskt ljus förekommer i stall och ladugårdar samt hönshus, där även den elektriska strömmen med fördel användes som värme- och ljusalstrare vid inkubatorer och äggkläckningsmaskiner.

Mjölken utportioneras direkt till konsumenterna och lämnas till ett pris av 15 öre per liter (som för enkelhetens skull avdrages vid avlöningen.) Likaså lämnas till befolkningen ved och kol till inköpspriser. Skogsbrukets vedproduktion är nämligen ej tillräcklig.

Sedan gammalt fanns på platsen en

väderkvarn. Då elektrisk drift infördes år 1905 slopades denna och en modernt inrättad valskvarn installerades. Där males nu såväl egen som främmande mäld från gårdar i Stockholms skärgård. Mjölet går till den kooperativa föreningen på platsen och kliet till kreaturen.

För fabriksbefolkningens förseende med förnödenheter bildades för många år tillbaka ett kooperativt företag kallat Gustafsbergs Fabriks Uppköpsförening. Denna affär är fullständigt fristående från bolaget, med undantag av att detta bistår föreningen med att inkassera likvid för gjorda uppköp genom avdrag från resp. delägarers avlöningar, varigenom kreditförluster förhindras. Lokalerna, som äro speciellt inrättade för sina olika ändamål, uthyras av bolaget till självkostnadspris. Tack vare fördelaktiga uppköp i första hand, ger affären ett mycket gynnsamt resultat. Dessutom lämnas till denna affär lantbrukets produkter av slaktidjur, mjölet från kvarnen, ägg osv. Som bekant förbruka arbetare numera mycket kött och korvvaror, som äro lätta att tillaga. För att tillfredsställa detta behov inrättades inom affären en charkuterifabrikation, där elektrisk ström för drivkraft fås från bolaget. Mycket av slaktens extra produkter kommer sålunda på ett ekonomiskt sätt till användning. Avdelningen står självfallet under länsveterinärens kontroll. Priserna i affären äro de i Stockholm gängse och på matvaror t.o.m. något under. Behållningen vid varje årskifte blir för delägarne-kunderna en samlad sparpenning. Denna kooperativa rörelse har haft mycket ingående sociala följder för fabriksbefolkningen. Den befördrar i hög grad välståndet fränsett det rent ekonomiska, enär familjen så att säga har förmånsrätt till försörjarens förtjänst.

Som jag förut nämnt förekomma hos bolaget säsongarbetare, både manliga

och kvinnliga. Dessutom hava ju många ej bildat familj. För dessa var det svårt att få god lagad föda, enär här ute på landsbygden ju ej finnas stadens resurser med serveringar, automater och dylikt. Ett värdshus med matservering hade visserligen existerat sedan långt tillbaka, så att behovet för dessa någorlunda kunde tillfredsställas, men bra kunde det ej bli, där knappast någon konkurrent fanns. Rörelsen har därför övertagits av bolaget självt, och i spetsen står en fackmässigt utbildad föreståndarinna. Lokalerna äro moderniserade och driften sker med hjälp av maskiner och motorer. Värdshusrörelsen och matserveringen för fabriksens personal äro strängt avskilda; i den förra debiteras högre priser till ekonomisk hjälp åt den senare. Priset för kvinna 1 kr. och för man 1:25 för 3 varma mål dagligen togs som utgångspunkt; som synes har förlusten på rörelsen blott uppgått till c:a 3,000 kr. under denna tid, och dock hava nära ett hundratal matgäster serverats om dagen och som bekant under mycket svåra förhållanden med alltjämt stigande livsmedelspriser. Indirekt är det säkerligen en vinst som visar sig i större arbetsintensitet och därmed sammanhängande följder.

Bolaget har vidare uppfört ett s. k. kommunalhus, rymmande 400 personer för kommunens stämmor, riksdagsman- naval och föreläsningar. I övrigt upplåtes denna lokal för låg hyra till en av de frireligiösa församlingarna på platsen. En annan byggnad med dubbelt syftemål är baptistkapellet, som ock användes till aftonskola, där barnen och en del i fabriken anställd ungdom undervisas i teckning av fabriksens dessinatör. Vidare har bolaget byggt och upplåtit en större klubblokal med bibliotek, teater och biograf, omgiven av en naturskön park med dansbana. Teatern användes som sällskapsteater och biografen drives av klubben själv.

Nedan: Två vyer från förr, Mariagatan och Skeviksgatan

Nära intill är idrottsplats anordnad. Skytterörelsen på platsen är mycket livaktig; paviljong med bana är upplåten av bolaget. Dessutom förekommer rätt mycket fältskjutning även tillsammans med våra närmaste grannar, då bolaget är ägare av stora lämpliga terränger.

Skolväsendet skötes, som vanligt är på landet, av folkskolan med 2 lärare och omkring 7 lärarinnor i 3 skolhus. Ett skolkök under sakkunnig ledning har sedan många år verkat och givit de unga flickorna undervisning i enklare kokkonst och dess ekonomi. Den härvid preparerade födan utgör middagsmålet för ett tio-tal fabriksarbeterskor. Likaså finnes sy- och slöjdskola.

För att förhindra skolungdomens genom sysslolöshet ofta uppkommande okynne under sommarferierna, måste barnen under sakkunnig ledning hjälpa till att rensa jordbruksland, ett arbete som visserligen ej alltid är så roligt för de unga, men friskt och sunt. Hågen att tjäna sitt uppehälle väckes härigenom tidigt liksom känslan att vara en samhällsnyttig medborgare, på samma gång lantbruket får en god och ofta välbehövlig förstärkning i arbetskraft.

Samhället förses med vatten från den s. k. Kvarnsjön, belägen cirka 1 kilometer från fabriken, 10 meter över Salt-sjön. Vattnet från dammen vid sjöns norra ända ledes i rör till den vid stranden liggande fabriken, och ett gott vatten fås i riklig mängd till fabriksbehov. Råvattnet ledes och under självtryck till stall, ladugård, tvättstugor och trädgårdsbevattningar. Till dricksvatten avledes en del, som under självtryck passerar sandfilter, varefter det pumpas till en 30 meter högt liggande i klippan insprängd, frostfri, täckt betongreservoir på 150,000 liter. Ett rörnät härifrån leder runt samhället. Pumpningen sker från ett bredvid filterbassängen liggande maskinhus, försert med 2 centrifugalpumpar (en i reserv) av Z-typ, direkt kopplade på elektromotor med ström från kraftcentralen. Vattenverket skötes, enligt kontrakt, av en porslinsarbetare (under lediga stunder från fabriksarbetet, en timme eller så om dagen), och kostnaden härför ställer sig till omkring 300 kr. Dessutom tillkommer cirka 100 kr. för filterrensning, sandens förnyande, diverse reparationer i rörnätet och strömförbrukning. Vattenproduktionen är 20,000 kbm. per år eller 50,000 liter per dag.

För arbetspersonalen äro tvätthuset i olika delar av samhället inrättade. I dessa begagnas råvatten. I den undre våningen finnas tvättpannor samt betongbassänger för sköljning och klappning, och i den övre manglarna.

Grindstugatan eller Storgatan

Inom fabriken har sedan länge tillbaka funnits en mindre badinrättning för varma bad, där personalen för en billig avgift kan få sitt behov i det hänseendet tillfredsställt. Detta är dock ej tillfyllt som folkbad betraktat, och efter den nya kraftcentralens på Kattholmen tillkomst med dess överflöd av något uppvärmt kondenseringsvatten väcktes tanken att här anlägga en badstu med simhall och ditflytta hela badanstalten. Den i betong utförda simbassängen rymmer cirka 50 kbm.; vattnet kan förnyas minst 2 ggr i timmen och har en temperatur av +22° även under den strängaste vinter. Vattnet tages från saltsjön och är klart och obetydligt salthaltigt. Detta kan bli ett verkligt folkbad isynnerhet för det uppväxande släktet.

Renhållningen på platsen ombestyrer av bolaget. W.C.-systemet är endast genomfört i tjänstemannabostäder och kontorsbyggnader, världshuset etc. I övrigt användes det otvivelaktigt på landet bäst passande torvströsystemet. Avträdena äro i allmänhet belägna tillsammans med vedbodarna i särskilda hus i något hörn av trädgårdsanläggningarna eller, som i de nyaste enfamiljshusen, i källaren.

Förr var det vanligt, att arbetaren idkade svinskötsel i närheten av sin lägenhet, men som härav uppstodo sanitära olägenheter har numera ett särskilt område i en avlägsen hage upplåtits för svinuppfödning. På hösten säljes fläsket med god vinst till den kooperativa föreningen, såvida det ej insaltas av resp. hushåll.

För vägarnas underhåll sörjer bolaget, varvid med fördel den elektriska motorn användes vid makadambereidningen. Li-

kaså sågas och hugges hushållsveden med motor.

För brandväsendet är bland befäl och arbetare organiserat en mindre kår. Genom den moderna vattenledningen med sitt höga tryck och över hela samhället utplanterade vattenposter står ett utmärkt eldsläckningsmedel till buds. Dessutom finnas ångspruta och elektrisk spruta jämte handsprutor och slangar. Övningar företagas flera gånger årligen.

För möjligen uppkommande epidemier finnes modernt inrättad sjukstuga med sköterska. Dessutom biträdes läkaren av en distriktssköterska vid vården av de sjuka i hemmen. Svårare sjukdoms- eller olycksfall sändas till Stockholm, för vilket ändamål sjukbår står redo, passande till Stockholms ambulansvagnar.

För många år sedan grundades Gustafsbergs Fabriksarbetares Sjuk- och Begravningskassa. Varje vid fabriken anställd arbetare måste vara medlem av densamma, och hjälp utbetalas (efter läkarebetyg) oavsett sjukdomens längd. Detta garanterar mot nöd. Räntan å bolagets pensionsfond, som uppgår till kr. 325,000, går dels till äldre pensionerade tjänstemän, dels till arbetare, såväl manliga som kvinnliga, vilka i regel pensioneras efter fyllda 60 år oavsett om de ännu äro arbetsdugliga. Med en del av räntan understödes ock den ovannämnda sjuk- och begravningskassan.

Det är tydligt, att med en rörelse som bolagets, vilken innefattar så många branscher och där ledningen ligger i en hand, varje i dess tjänst anställd kan placeras efter sin individuella begåvning. Den regeln följes: *alla måste arbeta*, från skolåldern ända tills läkarens betyg sät-

ter stopp, antingen för sjuk- eller ålderdom. Kan ej enligt moderna sociallagar fabriken taga vid efter slutad skolgång, finnes plats i lantbruk, trädgårdsskötsel etc. I de flesta fall arbetas på ackord (även efter s. k. premieackord) och är det om möjligt så anordnat, att den yrkesskicklige kommer till sin rätt samt att han ej sysselsättes med något arbete av lägre ordning, vilket, där så ske kan, utföres med motorkraft. På alla områden strävas efter teknisk och organisatorisk fulländning.

Porslinsarbetarnes medelförtjänst vid Gustafsberg är c:a 1,600 kr. per år jämte fri bostad och gottgörelse för halva kommunalskatten. Endast i undantagsfall erlägges någon hyra, högst 60 kr. om året. Intill 10 % årspremie på nämnda inkomst har dessutom med något växlande procent utdelats sedan många år tillbaka.

Vid kristidens början, då livsmedelsprisen alltmera började stiga, fann bolaget, att de barnrika familjerna fingo det alltför svårt och för att i någon mån avhjälpa detta, utbetalas nu s. k. barnbidrag. Varje lantbruks- eller skogsarbetare med fler än två barn under 14 år erhåller ett bidrag av 5 kr. pr barn och månad och vid industrien anställda med fler än tre barn under 14 år ett bidrag av 4 kr. pr barn och månad.

För att underlätta ingående av äktenskap utlämnas s. k. bosättningslån på 100 kr., vilket lån likväl i regel efterskänkes, om låntagaren är i bolagets tjänst ett år efter lånets erhållande.

Jag sade nyss, att alla måste arbeta, dvs. att under det hemmen skötas av husmödrarna, böra de andra familjemedlemmarna bidra till uppehållet. Endast i undantagsfall, t. ex. sjukdom eller mycket stor familj eller andra talande skäl, bör även någon annan medlem av familjen delta i hushållsarbetet. Finnas ej barn eller äro de fullvuxna eller ur hemmet, må även hustrun delta i fabriksarbetet. Tiden härför regleras så, att även hemmen må hava sin vård. Detta kan t. ex. ske genom lämpligt ackordsarbete och där ej arbetet är omedelbart beroende av de andras i fabriken. Vad fabriksarbetet i övrigt beträffar, bevakas noga, att de olika säsongerna utnyttjas med en viss reglering. Om hösten och vintern kan mera forceras, på våren och sommaren, då trädgårdarna fordra sitt arbete, lämnas mera fritt. Likaså beviljas i allmänhet en veckas ledighet vid jul och midsommar.

Lantbruksarbetaren åtnjuter på det hela samma fördelar som fabriksarbetaren. Hans bostad är av samma slag med trädgård. Visserligen är hans kontanta avlöning mindre, men detta motväges i viss mån av naturaförmåner. Även här

Gustavsbergspojkar

Ur en bordsvisa 1951 vid gamla gustavsbergspojkars träff

Vår ungdoms ideal är övergivna
nu realistiskt ser man varje sak;
vi gamla verkar "lite efterblivna"
vi har en omodern och billig smak!

I all sorts fördom tror dom vi är fångna
så ej vi märker huru tiden går;
men vi ej alltid prisar det förgångna,
den "nya given" vi rätt väl förstår!

Vad var väl våra enkla "kägelbaner"
där "trissan" drevs i vägens damm och grus
mot nutids- högst moderna *fotbollsplaner*
där "kämpar" sparkar inför fullsatt hus!

Tänk blott, *vår* ungdoms björklövsskjussar
med sköna damer, punsch och handklaver.
Nu åker vi till fest i flotta bussar
men riktig punsch vi ser nog aldrig mer.

Förr ringde man trankilt till vin-agenten
och punsch och konjak sändes hem pr båt;
likvid man ordna sedan, vid "Procenten"
sen alltihop, och mera till, gått åt!!

Man dansa' snällt vid "Skyttepaviljongen"
och "smockan föll" ett stycke därifrån.
Nu hålls det lugnt av ordningsvaktsbatongen
och bort i "basset" snyftar saxofon!

Nu är vi allesammans nästan lika
och ingen över andra "sticker opp"
nu ingen fattig finns, och inga rika.
Tänk vad vi hunnit under årens lopp!

Nu inga bleka "massapojkar" springer
ner till "fabriken" redan före 6
då gamla "slamhusklockan" ilsket ringer
och dom med möda av sin "morsa" väckts!

kunna de övriga familjemedlemmarna få riklig sysselsättning i fabriken till höjande av ekonomien.

Bostäderna tillhöra alla bolaget. För deras vård och allmänna kontroll sker inspektion årligen av bolagets ledning. Hushållningssällskapet utdelar som bekant premier för trädgårdens förstklassiga skötande varvid många årligen här erhålla pris. Råd och planeringar lämnas arbetaren kostnadsfritt genom bolagets förmedling från länets trädgårdskonsulenter. Fruktträd och bärbuskar utlämnar bolaget och bistår även vid deras planterande.

Kanhända en och annan örfil svider
men man är van så det gör ingen sorg
och ger igen vid kvällens vilda strider
med andra grabbar uti Gröneborg!

Nu är dom borta alla "originalen"
som lite egna, gjorde här sin rond,
nu minns vi knappast färgerna på schalen
som prydde gumman uti "gummans stånd"!

Nu kör ej mera "Farsta-ekipaget"
med Bruks-patron och kusk uti livré
en 5 tons lastbil pryder upp garaget
sen nya tider här har gjort entré!

Man ingen söndag mer på båten "slussar"
och får en sup i "5-ans" försalong
nu åker vi till "Stan" i Björknäs bussar
och gynnar "Sara" — (någon enda gång!?)

Nu "Gustavsbergare" ej mera slarvar,
nu fordras det att vara stelt korrekt
och inga gubb' i Vårdshusbacken larvar
att få "en öl" och värsta törsten släckt!

Vi slipper "första-uttagsplågan" även
ty "Konsum" heter gamla "Bolagsbo"
nu allihop har pengar uti näven
de är ju nästan som "Revolution"!

Den gamla trakten gläder än vårt sinne
och ger åt livet lite glans och färg,
de ljusa stunder stannar i vårt minne,
det skimrar sommar över Gustavsberg!

Än där i gräset glänser färgrik daggen
när solen stiger över skogens bryn,
där kilar fina båtar ut mot "Baggen"
och kyrkans spira pekar upp mot skyn!

Än glittrar vattnet grant i Farstaviken
liksom det gjort i alla gångna år,
men dystert grå står gamla pott-fabriken
och minner om den tid — som nu förgår!

— — —

Så, låt oss glädjas medan livet varar,
ta reda på var flyende minut;
nu är vi här, en hoper gamla karar
att ge vår ungdomstid en glad salut!

H. D.

Under sommarmånaderna med sina ljusa kvällar finnes tillfälle till god rekreation från det arbetsamma fabrikslivet i den vackra skärgårdsomgivningen. Många arbetare äro ägare av större eller mindre motorbåtar och utfärder i skärgården för fiske och annat tidsfördriv äro mycket gouterade. För motorbåtarna finnes särskild plats anvisad, såväl som ett litet varv för uppläggning och utrustning.

Befolkningen på platsen, som direkt lever av bolagets rörelse, uppgår till omkring 2,400 personer.